

بازخوانی وقفنامه‌های سنگی مساجد تهران قدیم

احمد خامه‌یار^۱

چکیده

کتیبه‌ها را می‌توان اسناد مهمی دانست که اطلاعات قابل توجهی را دربارهٔ پیشینیان و بناهای تاریخی به‌جامانده از آنان در اختیار ما قرار می‌دهند. در این میان، کتیبه‌های سنگی و سنگ‌نبشته‌ها، با توجه به امکان پایداری و ماندگاری طولانی آنها، از اهمیت ویژه و ارزش بالایی برخوردارند.

در شماری از مساجد تهران قدیم، وقف‌نامه‌هایی سنگی وجود دارد که در این مقاله معرفی شده‌اند. نگارنده طی تحقیقات میدانی و با به‌واسطهٔ منابع، ضمن شناسایی این وقف‌نامه‌ها، تصاویری از آنها تهیه کرده و متن آنها را بازخوانی نموده است. متن هر کتیبه بر اساس تعداد سطور آن تفکیک و شماره‌گذاری شده است.

کلیدواژه‌ها:

وقف‌نامهٔ سنگی، کتیبهٔ وقفی، تهران، موقوفات تهران، وقف‌نامه‌های مساجد تهران

مقدمه

بخش عمده‌ای از سنگ‌نشته‌های دوره اسلامی را وقفنامه‌های سنگی و فرمان‌های تاریخی شامل می‌شود که عمدتاً در مساجد و اماکن عمومی نصب می‌شده است. این کتیبه‌ها می‌تواند حاوی اسامی جغرافیایی محلی و نام محلات، کوچه‌ها و قنات‌های از بین رفته، و نیز نکته‌های اجتماعی و دیوانی باشد که در کتاب‌ها و متون تاریخی ثبت نشده و یا اصل کاغذی آن از بین رفته است.^۲

نام واقفان و بانیان مساجد و حکمرانان و سلاطین دوره‌های خاص تاریخی نیز از اطلاعات دیگری است که از این وقفنامه‌ها به دست می‌آید.

در بسیاری از بناهای تاریخی دوره اسلامی از قبیل: مساجد، آب‌انبارها و اماکن مذهبی که در شهرهای مختلف ایران وجود دارد، وقفنامه‌های سنگی متعددی را می‌توان یافت. شهر تهران نیز از این قاعده مستثنا نیست.

وقفنامه سردر ورودی شمالی

مسجد امام خمینی

مسجد امام خمینی (مسجد شاه سابق)، واقع در ضلع جنوبی خیابان پانزده خرداد، در بازار تهران، از بناهای ارزشمند دوره قاجار به‌شمار می‌آید که بین سال‌های ۱۲۲۲ تا ۱۲۴۰ هجری قمری، به دستور فتحعلی‌شاه قاجار ساخته شده است. در زمان ناصرالدین شاه نیز تعمیراتی در آن صورت گرفته و گلدسته‌هایی به آن افزوده شده است. بنای مسجد با مساحت حدود ۱۱ هزار متر مربع، با طرح چهار ایوانی کامل ساخته شده و مشتمل بر صحن وسیع میانی، ایوان‌های چهارگانه، گنبدخانه و شبستان‌های ستون‌دار، رواق‌ها، سردرها و جلوخان شمالی، به همراه تزییناتی همچون کاشی‌کاری، گچ‌کاری، حجاری، مقرنس و کتیبه‌های گوناگون است.^۳ مسجد دارای سه ورودی شمالی، شرقی و غربی است. بر سردر ورودی شمالی، که اصلی‌ترین ورودی مسجد است، کتیبه سنگی مستطیل شکل بزرگی وجود دارد. در میان این کتیبه،

طاق‌نمایی حک شده که در داخل آن، (۲) الحمد لله الذي وقف على باب
وقف‌نامه‌ای سنگی در ۱۰ سطر از دوره فتحعلی شاه نوشته شده است.
معرفته العقول كصخيرة وهي صماء،
والصلوة على

در جریان واقعهٔ پانزده خرداد ۱۳۴۲ شمسی، دو قسمت از این کتیبه به ضرب گلوله تخریب شده که پس از انقلاب اسلامی مرمت شده است.^۴ با این حال محل این دو گلوله، یعنی در آغاز سطر ۳ و ۴ و در انتهای سطر ۹، به وضوح قابل مشاهده است.
متن وقف‌نامه چنین است:
(تصویر بالا)
(۱) هو الواقف علی الضمائر
(۳) الرسول وآله وهم عليه أدلاء. وبعد غرض از تحریر این کلمات خجسته آیات آن است که اعلیٰ حضرت فلک بسطت شاهنشاه
(۴) دین پناه ظل السلطان ابن السلطان ابوالفتح و العلی الخاقان فتحعلی شاه قاجار (خلد الله ملکه و سلطانه) وقف صحیح شرعی فرمود سی و چهار باب دکاکین
(۵) حادثهٔ واقعه در بازار جنب

مسجد، به انضمام یک‌باب حمام جدید، که حدود آن در وقف‌نامه‌چه، علی‌حدّه ثبت و ضبط است؛ و تولیت آن را مفوض فرمود به متولی مسجد که در آبادی و رونق

(۶) دکاکین مزبوره لازمه دقت و اهتمام به عمل آورده، به اجاره مستأجرین معتبر داده، هر ساله وجه اجاره آن را از قرار تفصیل فیما بین مباشرین و خدام مسجد بر پانصد

(۷) سهم تقسیم نماید: متولی و نایب امام نفری سی سهم، واعظ و ناظر و خادم‌باشی نفری بیست سهم، فراش‌باشی دوازده سهم و پنج نفر فراش و سقا و دو نفر چراغچی و سه نفر فانوس‌چی

(۸) نفری ده سهم، مکبر و سه نفر مؤذن نفری پانزده سهم، دو نفر ابریق‌دار نفری چهار سهم، و دو بیست سهم دیگر را به تصرف امام داده که صرف روشنایی مسجد و تعمیرات اخرویه و اخراجات

(۹) متفرقه دکاکین مزبوره و مسجد، از بابت ازاله برف و اندود بام شود.

و اگر تغییری در نفر خدام و عزل و نصب مباشرین و زیاده و نقصان مقررری ایشان لازم افتد، متولی به اذن و اطلاع امام اصل(؟)

(۱۰) قطع و فصل آن را نموده خود بنفسه، دخل و تصرف در آن ننماید، تا در مجاری تغییر و تبدیل شرایط تعدیل که لازم عدالت مسلمة امامست بی‌ریب و شکی بعمل آید؛ مقرر آنکه مال‌الاجاره دو باب اُرسی جنبین هذا الباب داخل پانصدست.

وقف‌نامه سردر ورودی مسجد و مدرسه معمارباشی

مسجد و مدرسه معمارباشی، در خیابان ۱۵ خرداد، کوچه امامزاده یحیی، نرسیده به میدان پسته‌بک قرار دارد. این مسجد و مدرسه، را حاج ابوالحسن اصفهانی، ملقب به صنیع‌الملک (از معماران مسجد و مدرسه عالی شهید مطهری تهران)، که در آن دوره صاحب منصب معمارباشی بوده، در اواخر دوره قاجاریه ساخته است.^۵ در لوح سنگی

سردر ورودی آن، تاریخ ۱۳۰۳ هجری قمری ذکر شده است. بنای مدرسه دارای دو ورودی اصلی و فرعی، صحن مستطیل شکل، یک شبستان در ضلع جنوبی، و شامل بیست و شش حجره دورتادور صحن در دو طبقه، سرویس‌های بهداشتی و آشپزخانه در ضلع غربی ساختمان است. این بنا به شماره ۲۰۱۸ در فهرست آثار تاریخی ایران به ثبت رسیده است.^۶

بر روی سردر اصلی مسجد و مدرسه که در ضلع شرقی بنا واقع است، لوح سنگی بزرگی به چشم می‌خورد

که حاوی وقفنامه‌ای در چهار سطر می‌باشد. سطر دوم تا چهارم وقفنامه، مشتمل بر موقوفات و رقبات مسجد است که به تفکیک محل وقوع آنها، در قاب‌های مجزا نبشته شده است. متن کامل وقفنامه به شرح زیر بازخوانی شده، و هر یک از قاب‌ها، با گیومه مشخص شده است: (تصویر بالا)

(۱) بسم الله تعالی. وقف نمود مقرب الخاقان حاجی ابوالحسن معمارباشی (زید عزه) همین مسجد و مدرسه جدیدالبنای خود را، و وقف نمود املاک مفصله ذیل را بر مصارف

همین مسجد و مدرسه به تفصیلی که در وقف‌نامه مذکور و معین است

(۲) «سه دانگ از کاروان‌سرا و هشت باب دکان متصل به آن مشترک بین واقف و ورثه حاجی سید باقر لاریجانی واقعه در بازارچه قریب دروازه قدیم شمران»، «قهوه‌خانه مع سه باب دکان و یک باب خانه که آن هم واقف است در بازارچه مذکور»

(۳) «تیمچه حکاکان و یک باب دکان متصل به آن در جنب مسجد شاه»، «سه باب دکان متصل به همین مدرسه»، «قهوه‌خانه و خانه متصل به آن مقابل دککین متصله به مدرسه»، «سه باب دکان و سه دانگ خانه متصل به آن واقعه در

(۴) مبدأ کوچه صغیرها قرب مدرسه مذکوره»، «یک باب کاروان‌سرا و یک باب خانه و دو خلوت و چهار باب دکان متصله به آن واقعه در خیابان قصبه حضرت شاهزاده عبدالعظیم قرب تکیه و چنار بزرگ. سنه ۱۳۰۳» «کتابه محمد ابراهیم مشهور به میرزا عمو. عمل استاد عبدالرسول حجار»

وقف‌نامه مسجد سید الشهداء (معز الدوله)

مسجد معزالدوله که در حال حاضر مسجد سید الشهداء نامگذاری شده، در جنوب خیابان امیرکبیر، خیابان ایران، ضلع جنوبی خیابان گوته واقع است. بر اساس کتیبه سنگی موجود در مسجد، این بنا به دست محمداسماعیل میرزا معزالدوله فرزند بهرام میرزا معزالدوله بنا شده و توسط همسر واقف، فرخ‌لقا خانم، در سال ۱۳۱۷ هجری قمری به پایان رسیده است. ساختمان مسجد شامل هشتی و دالان ورودی، صحن، شبستان ستون دار، سه ایوان مسقف و حجره‌هایی در اطراف صحن است.

در ضلع شرقی شبستان، کتیبه سنگی بزرگی در ۱۴ سطر وجود دارد که در آن برخی رقبات مسجد و شروط تعیین متولیان آن و نیز نام بانی و تاریخ ساخت بنا بیان شده است. متن کامل کتیبه بدین شرح است: (تصویر روبرو)

(۱) بسم الله الرحمن الرحيم

(۲) الحمد لله رب العالمين و صلى الله

على محمد وآله الطاهرين الأخيار و

لعنة الله على أعدائهم

(۳) أجمعين. و بعد

وقف شرعی نمود سگ

آستانِ دوستانِ امیر مؤمنان

و اولادان

(۴) بزرگوار

(عليهم السلام)

محمد اسما عیل میرزا

معزالدوله ابن بهرام میرزا

معزالدوله (رحمه الله)

(۵) این محقر مسجد

را به انضمام تمامی پنج

باب دکاکین و آب انبار و

سقاخانه متصل به همین

(۶) مسجد را با یک

ربع ساعت آب از قنات

سردار در مدار شش شبانه روز از قرار

وقف نامیچۀ جداگانه؛

(۷) و مرده شوئی در مسجد و

مضافات مسجد ممنوع است؛ و تولیت

آن را واگذار نمود به جناب

(۸) ساللۀ السادات حاجی سید باقر،

خلف مرحوم حاجی سید احمد (طاب

ثراه) و بعد از ایشان

(۹) به ارث اولاد ذکور معظّم الیه

نسلاً بعد نسل، در صورت انقطاع نسل

ذکور اختیار تعیین

(۱۰) متولّی با عموم سادات اخوی

ساکنین همین محله است یا از خودشان

یا از غیر را متولّی

(۱۱) قرار بدهند. و صیغۀ وقف

جاری گردید و این روسیاه تبه روزگار

وقف حاجی سید باقر
شماره ۷۵۵
۱۳۹۰

امیدوار است به لطف

(۱۲) خداوند و ائمه اطهار (سلام الله علیهم) که مشمول مفاد این حدیث شریف باشد که «مَنْ بَنَى

(۱۳) مسجداً بَنَى اللهُ لَهُ بَيْتاً فِي الْجَنَّةِ». به سعی و اهتمام حضرت علیّه (۱۴) متعالیه حاجیه فرخ‌لقا خانم (دامت شوکتها) زوجه مرحوم واقف اتمام یافت. سنه ۱۳۱۷

وقف‌نامه سردر غربی مسجد آقا محمود

مسجد و مدرسه آقا محمود (یا حکیم‌باشی)، در خیابان ۱۵ خرداد، خیابان پامنار، ابتدای شرقی کوچه مروی قرار دارد. این بنا را میرزا احمد حکیم‌باشی ساخته، اما با توجه به اینکه آقا محمود کرمانشاهی برای مدتی پیش‌نمازی مسجد را برعهده داشته، به نام وی شهرت یافته است.^۷ در کتیبه جنوبی داخل مسجد، تاریخ ۱۲۴۳ هجری قمری آمده^۸ که بیانگر تاریخ ساخت آن است. این مسجد و مدرسه در حال حاضر توسط هیئت کردهای

فیلی اداره می‌شود و به شماره ۱۶۳۵ در فهرست آثار تاریخی ایران به ثبت رسیده است.^۹

ساختمان مسجد و مدرسه سه ایوانی است. ایوان اصلی بلندتر است و در جنوب صحن قرار دارد. ایوان‌های شرقی و غربی کوچک‌تر و در میان حجره‌های موجود در طرفین صحن قرار دارند. در ضلع جنوبی بنا، شبستان و گنبدخانه قرار دارد. وجود یک سقف کاذب بر روی صحن، معماری و صورت بنا را مخدوش کرده است.

در نمای آجری ضلع جنوبی مسجد، دو ورودی طاقی شکل آن، و در غرب آن یک آب‌انبار وجود دارد. در حال حاضر ورود به مسجد تنها از ورودی شرقی انجام می‌شود. بر سردر غربی بنا، لوح سنگی کوچکی وجود دارد که حاوی وقف‌نامه مسجد در ۹ سطر است و متن کامل آن به شرح زیر است: (تصویر روبرو)

(۱) هو الواقف علی الضمائر

(۲) موقوفات مسجد جدیدالبنای مرحوم مغفور مبرور میرزا احمد

اطلاع متولی صرف مسجد

حکیم باشی

(۹) مزبور گردد. وکان ذلک فی شهر

محرم الحرام سنه ۱۲۵۷

(۳) به جهت اخراجات چراغ و بوریا

و خادم و مؤذن و خرابی، وقف شد

(۴) یک باب دکان مقابل خان

حاجی عبدالوهاب و یک دانگ خان

حاجی خان مشهور

(۵) به خان گیرها، و دو باب دکان

صباغی متصل به یکدیگر مع سه دهکّه

(۶) کوچک مقابل دکان حاجی امین،

و یک باب دکان علافی

(۷) مقابل محله یهودان، و یک باب

دکان حدادی واقع در محله

(۸) دانگی. منافع املاک مزبور به

وقفنامه‌های موجود در مسجد جامع تهران

مسجد جامع در مرکز بازار تهران

واقع است و نزدیک‌ترین راه دسترسی

به آن، از خیابان ۱۵ خرداد، گذر

نوروزخان می‌باشد. به گفته برخی، این

مسجد در عهد شاه عباس دوم صفوی

در سال ۱۰۷۲ هجری قمری به اهتمام

رضی الدین نامی ساخته شده است^{۱۰}،

نقش نگار: شمس‌الدین ابراهیم
 شماره کتاب: ۲۵۵
 تاریخ: ۱۳۹۰

صحن است. در حجره کوچکی در شرق صحن، تعدادی از آثار قدیمی موجود در مسجد جمع‌آوری شده و در قالب موزه‌ای کوچک به نمایش گذاشته شده است. از جمله این آثار، سنگ نوری مربع‌شکلی است که بر روی آن، کتیبه‌ای مدور با برجستگی کم حک شده است. بر وسط سنگ، کاغذی جدید چسبانده و در آن توضیح داده شده است که این سنگ، عامل جذب نور و تأمین روشنایی برای شبستان چهل ستون بوده است. کتیبه حک شده بر سنگ، حاوی وقف‌نامه

ولی آثار معماری کنونی آن، قدیمی‌تر از قرن سیزدهم هجری قمری نیست و هر یک از بخش‌های آن در تاریخ متفاوتی ایجاد شده است. این بنا به شماره ۱۷۹۳ به ثبت تاریخی رسیده است.^{۱۱}

بنای کنونی مسجد به مساحت تقریبی چهار هزار متر، دارای چهار شبستان بزرگ (از جمله شبستان چهل ستون در شرق مسجد، یک شبستان زیرزمینی و شبستان دیگری در بالای آن در شمال مسجد)، صحن میانی و دو ایوان بزرگ از دوره قاجار در جنوب

مختصری است که متن آن به صورت زیر بازخوانی شده است:

«وقف صحیح شرعی نمود عالی جناب آقا شیخ لطیف طهرانی از بابت وجه سه سهم قیصریه این یک سنگ با ده سنگ دیگر» (تصویر صفحه قبل).

همچنین در راهروی خروجی مسجد که به ضلع شمالی شبستان چهل ستون متصل است، لوح سنگ مرمر جدیدی نصب شده که متن آن چنین است:

«بسم الله الرحمن الرحيم. در ظلّ عنایت حضرت بقیة الله الاعظم ارواحنا له الفداء، ساختمان وضوخانه در چهار طبقه که از محلّ درآمد موقوفات چهل ستون مسجد جامع و موقوفات مرحوم آية الله سعيد (قدس سرّه) احداث گردیده، با منافع آن متعلّق به شبستان چهل ستون مسجد جامع بازار تهران می‌باشد. رمضان المبارک ۱۴۱۹. محمود سعیدی تهرانی».

منابع و مأخذ:

۱. افشار، ایرج، یادگارهای یزد، انجمن آثار ملی، ۱۳۴۸.
۲. بلاغی، عبدالحجّه، تاریخ تهران، [قم، ۱۳۵۰].
۳. ملازاده، کاظم، و محمدی، مریم، مدارس و بناهای مذهبی (تکیه، حسینیه، خانقاه، قدمگاه، مدرسه، مصلی)، تهران: سوره مهر، چاپ اول، ۱۳۸۱.
۴. مساجد تاریخی، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و هنر اسلامی، چاپ اول، ۱۳۷۸.
۵. مساجد دیرینه‌سال تهران، زیر نظر: حسن حبیبی، تهران: بنیاد ایران‌شناسی، ۱۳۸۹.

پی‌نوشت

۱. کارشناس ارشد مطالعات اسلامی.
۲. افشار، ایرج. یادگارهای یزد، ۲۲/۱.
۳. مساجد تاریخی، ص ۱۰۵.
۴. مساجد دیرینه‌سال تهران، ص ۵۹.
۵. ملازاده، کاظم، و محمدی، مریم. مدارس و بناهای مذهبی، ص ۸۳.
۶. مساجد دیرینه‌سال تهران، ص ۴۵۱.
۷. مدارس و بناهای مذهبی، ص ۸۲.
۸. تاریخ تهران، ۱/ (م) ۷۴.
۹. مساجد دیرینه‌سال تهران، ص ۲۰۲.
۱۰. تاریخ تهران، ۱/ (م) ۳۲.
۱۱. مساجد تاریخی، ص ۱۰۶.